

HANS JOAS „DIE KREATIVITÄT DES HANDELNS” CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Frankfurt A. M.: Suhrkamp 1992

A szociológia cselekvésemlélete — elsősorban az angolszász és német nyelvterületen — mozgalmas évtizedeket tudhat maga mögött. A nyolcvanas években ugyan az a látszat alakult ki, hogy a racionális döntésemélet (RDE) előbb-utóbb minden vetélytársát le fogja söpörni az elméleti piacról, de ez ma már egyre kevésbé valószínű. Tulajdonképpen az RDE diadalmenetének tűnő nyolcvanas években is rengeteg ellentendencia létezett; egy részük korábbi elméleti törekvéseket folytatott (például Münch viszonylag ortodox parsonsiánus elmélete), volt azonban több újító szándékú kezdeményezés is. Végeredményben Jeffrey Alexander és a köréje csoportosulók „neofunkcionalizmusa” is ezek közé számítható, a megtévesztő önmegjelölés ellenére. Giddens „konstitúciós” társadalomelmélete is tartalmaz egyfajta cselekvéseméletet. Termékenynek bizonyultak a Habermas kommunikatív cselekvéseméletéhez kapcsolódó törekvések¹, nem utolsósorban azért, mert erőteljesen bírálták is Habermas javaslatait.

Joas ebbe az utóbbi csoportba tartozik. Már korábbi írásaiban is² a pragmatizmus hagyományaihoz kapcsolódva kívánta korrigálni a „frankfurti iskola” gyengéit. A pragmatizmus szerinte az a nagyjából elfeledett tradíció, amelyhez (elsősorban Dewey-hoz és Meadhez) visszatérve a szociológiai cselekvésemélet krónikus problémái feloldhatók. A pragmatista hagyomány elfelejtése (vagy elfojtása) szempontjából a kulcsfigura Parsons. Ebből a klasszikus, a szociológiaelmélet későbbi alakulását döntően befolyásoló munkából ugyanis sajátos módon éppenséggel a jellegzetes amerikai elméleti hagyomány, a pragmatizmus hiányzik.

Parsons, aki közgazdászként indult, az institucionalista és neoklasszikus gazdaságtani elméletek közti vita által kijelölt térben próbálja a szociológia diszciplináris helyét meghatározni oly módon, hogy az az utilitarizmus kritikája formájában hasznosíthassa az institucionalisták belátásait, de ezt összekapcsolhassa a neoklasszikus hagyomány szigorúbb elméleti igényeivel. Ezzel a parsonsi kodifikáció kijelöli azt a teret, amelyben a szociológiai cselekvéseméleti vita még sokáig mozog: ennek jellemzője a normativista cselekvésemélet szembenállása az utilitarizmus valamely kései leszármazottjával. A maguk módján Giddens, Habermas és persze Joas is ebből a térből akarnak szabadulni.

Joas könyvét Parsons-interpretációval indítja: az 1937-es nagy művet, a klasszikusok parsonsi reinterpretációját (*The Structure of Social Action*) veszi elő. Parsonshoz hasonlóan ő is a hagyományok interpretációjával épít elméletet. A parsonsi tézist, hogy ti. a szociológia klasszikusainál az ún. voluntarista cselekvésemélet irányába mutató „konvergencia” figyelhető meg, természetesen elutasítja (elsősorban Weber és Durkheim parsonsi interpretációját kritizálva). De ennek az elméletépítési technikának szinte kikerülhetetlen következménye nála is egyfajta „konvergencia-tézis”, perspek-

tivikus torzulás, noha Joas természetesen nem Parsons naiv brutalitásával kezeli a történeti anyagot. A horizontnak azt a megfigyelőtől függő pontját, ahol az elméleti párhuzamos vonalak találkoznak, a könyv címe jelezné.

Ezt a címet félrevezetőnek érzem, noha értem a szándékot, amely Joast a címválasztásban vezette. E szándék nem az, hogy a kreativitás kérdését mint valamely specifikus cselekvéseméleti (ne adj isten szociálpszichológiai) problémát tárgyalja. Ezt az is jelzi, hogy hiába keresnénk a kreativitás valamelyest kielégítő vagy tartalmas szaktudományi jellegű definícióját. Például a kreativitás eredményeinek felsorolása (létrehozott cselekvési eszközök, új cselekvési stratégiák, kulturális innovációk és kulturális tartalmak kötődést kiváltó hatásai — 342. l.) meglehetősen banálisra sikerül. Joas szándéka az, hogy a normativista és racionalista cselekvéseméletekkel szemben a Parsonsnál elveszett alternatívát kidolgozza. A „cselekvés kreativitása” mint címke ezt a szándékot jelzi; a cselekvés számításba nem vett vagy letagadott aspektusaira utal.

Miután a parsonsi konvergencia-tézis bírálataival az általános elméleti hátteret kialakította, Joas azokat a metaforákat elemzi, amelyekkel a társadalmi gondolkodás története során a „kreativitást”, vagyis az emberi cselekvésnek a haszonelvű vagy normavezérelt modellekkel meg nem ragadható aspektusait próbálták kifejezni. Ezek közül több a magyar társadalomelméleti és filozófiai gondolkodásban is jól (koronként természetesen eltérő mértékben és értékhangsúllyal) ismert és használt metafora. Ilyen az „akarat” (Schopenhauer) és az „élet” (Nietzsche) metaforája, „a kreativitásnak a cselekvéseméleti alapoktól elszakított metafizikája”, amely „megőrzi, még ha nem kielégítő formában is, az alkotás reflexió előtti alapjainak és a kollektíve elfogadott értelmén túlmenő egyéni értelemadás gondolatát” (186. l.). Ilyen a „termelés” metaforája Marxnál, mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban*, ahol a szellemfilozófia önteremtési és önlétrehozási eszmét a feuerbach-i antropológiai indíttatással kapcsolja össze, mindenesetre azon az áron, hogy a cselekvés kreativitását egy meghatározott típusú termelőmunka kreativitására redukálja. Ilyen a „forradalom” metaforája, amellyel kapcsolatban Joas elsősorban arra mutat rá, hogy Marx (a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ájában*) a politikai cselekvés kreatív jellegét a politikai pártokat konstituáló gazdasági és osztálystruktúra relativizálja. Marxszal szemben Joas többször hivatkozik Castoriadisra, ő ugyanis képes arra, hogy „az emberi cselekvés intézményeket teremtő képességét mint a kreativitás sajátos módját vegye tekintetbe” (170. l.). A forradalom-metafora értelmezésében azonban az igazán használható hagyományt Arendt jelenti, ő ugyanis ezt a politikai kreativitást a Castoriadisra jellemző túlfokozott változtatási elvárások nélkül gondolja el.

Kevésbé ismert a Herder példáján szemléltetett „kifejezés” (Ausdruck) metafora, az alapját képező kifejezés-antropológia. Az emberi szabadság ugyanis Herdernél nem a természetes hajlamok feletti uralomban, hanem a spontán hajlamok autentikus önkifejezésében mutatkozik meg. Herdernél, mondja Joas, nem egyszerűen arról van szó, hogy valami eleve készen meglevő „belső” fejez ki az ember észlelhető külső formában: „az önmagát kifejező ember újra és újra meglepődik attól, amit kifejez”; ennél fogva a szándékolt jelentéstartalmak az alany számára is csak a kifejezés által

válnak világossá. Másfelől ez az önkifejezés eleve a másik számára való kifejezés (119. l.). Joas Herderben nem a romantikát, hanem a Meadet (és Wittgensteint) előkészítő gondolkodót látja.

Azokat a metaforákat, amelyek a legközelebb visznek a Joas által elképzelt cselekvésemélethez, előre láthatóan a pragmatikus hagyományban találja meg: az „értelem” (Intelligenz) és a rekonstrukció metaforáit. A cselekvést ugyanis a pragmatikusok a nem-reflektált cselekvési szokások és a kreatív teljesítmények közti feszültség szemszögéből nézik: a világ a nem-reflektált elvárások kudarcának a forrása, s ebből a megszakított összefüggés rekonstrukciója vezet ki. Ez a rekonstrukció a cselekvő kreatív teljesítménye (190. l.). Joas ezt a gondolatot követi végig Peirce, James, Mead fejtegetéseiben. Korábbi írásaihoz képest most sokkal nagyobb figyelmet szentel Dewey-nak, benne ismeri fel végül is azt, aki a legtermékenyebben bontotta ki a pragmatizmusban rejlő lehetőségeket. Dewey művészet- és valláseméletének elemzése zárja a „metaforákkal” foglalkozó fejezetet. „A művészi teremtés a prekognitív tapasztalatokat új alakba formálja át; az alkotói folyamat arra irányul, hogy a valóság új oldalait hódítsa meg, új tapasztalási lehetőségeket tárjon fel, amelyek aztán új jelentésszférákká válnak” (208. l.).

A könyv központi, 3. fejezete hivatott a cselekvés kreativitása elméletének az alapjait felvázolni. Joas nem arra törekszik — ez az eddigiekből is világos volt —, hogy a szokásos cselekvéstípusokat (normavezérelt, kommunikatív, vagy cél- és értékracionális stb.) újabbal szaporítsa (ti. a kreatív típussal). Újfajta cselekvésemélet alapvetésére vállalkozik. Ezt nem annyira a mára már agyonbírált normativista koncepciótól kell elhatárolnia, sokkal inkább az RDE-től. A három kulcsprobléma: az intencionalitás, a testiség és a szocialitás (-inkább társiasság, mint társadalmiság) kérdése.

Az intencionalitás elemzése kapcsán olyan kulturális magától értetődőségekbe botlunk, amelyeket ugyanakkor a nyugati filozófia is szentesített — pontosabban szólva aligha lehet tudni, hogy itt magától értetődővé vált filozófiai tézisekről vagy átfilozofált kulturális ősfarmákról van-e szó. Joas ezeket karteziánus dualitásoknak nevezei — noha valószínűleg sokkal mélyebben gyökereznek a nyugati kultúrában. Az én és a világ, a szellem és a test elválasztásáról van szó, jelen esetben abban a formában, hogy a megismerő szubjektum kontemplatív beállítottságban *először* megismeri a világot és kialakítja orientációit, *majd* a cselekvése során ezeknek az ismereteknek és orientációknak megfelelően jár el. Az intencionalitás teleológiai értelmezése a megismerés és cselekvés elválasztásával jár együtt (231. l.). „Az intenciók, motívumok, értékek mint egy belső világ tartozékai jelennek meg, amelyek csak az elhatározás sajátos aktusa révén hathatnak a külvilágra” (232. l.). Joas szerint a pragmatikus hagyomány ezzel (de nemcsak ezzel) az értelmezéssel szemben alternatívát kínál, mert a céltételezést és a cselekvést választja el. „A célok tételezése nem a tulajdonképpeni cselekvés *előtt* történik, egy szellemi cselekvés során, hanem a cselekvésünkben *mindig is* hatékony prereflexív törekvésekre és irányultságokra való reflexió eredménye” (232. l.). Az intencionalitás ebben az értelemben a folyamatban levő viselkedésünk önreflektív szabályozása — Joas megfogalmazása itt szinte szó szerint egyezik a Giddens által

javasolttal. Minthogy így a cselekvésnek a *situáció* nem pusztán kerete, hanem konstitutív eleme, ezért Joas szerint a cél/eszköz séma helyét a situációnak kell elfoglalnia.

A karteziánus dualizmusok formáját öltött kulturális magától értetődőségek kritikája elvezet a testiség problémájának átértelmezéséhez. Már a cél/eszköz séma kritikája is szükségessé teszi ezt, hiszen az intencionalitás mint a viselkedés önreflektív szabályozása feltételezi a testi jelenlétet a situációban (míg a hagyományos cselekvéseméletben az intenciók a tiszta szellemi világ szülöttei). Könnyű kimutatni, hogy a test a hagyományos cselekvéseméletekben az intenciókká transzformálódó vágyak forrása ugyan, de aztán vagy szóba sem kerül, vagy szerepe a pusztá instrumentuméra korlátozódik. Joas kísérletet tesz arra, hogy felvázolja azt az elméleti anyagot, amely révén lehetséges ennek a — most már látható — abszurditásnak a felszámolása. Gehlently emeli ki, valamint a testsémára és a „testképre” (Körperbild) vonatkozó kutatásokat — ez utóbbiakat azért, mert a testséma elméleti igényű kutatása már önmagában kétségesse teszi a karteziánus dualizmust. Szerinte Merleau-Ponty jutott legtovább, amikor azt fejtette ki, hogy az intencionalitást „testiként” kell elképzelnünk, amikor a konstitúciót mint a test tudat előtti teljesítményét értelmezi, nem pedig, mint Husserlnél, a tudat általi konstitúciót. Joas ebben az alfejezetben inkább a tovább folytatható hagyományok elősorolásáig jut el, érdemi megfogalmazásokig kevésbé, ami érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a hagyományos cselekvésemélet által befolyásolt szociológia jellegzetesen „testetlen” módon képzel el tárgyat, szűrőjén áthullik mindaz az információ, amely nélkül az elméleti reflexió sem élhet meg.

Nem ez a helyzet a szocialitással, mondja Joas; már csak azért sem, mert hiszen „szocio”lógiáról van szó, s csak az RDE legszűklátókörűbb változatai tételezik eleve adottnak a cselekvő individualitását. A normativista cselekvésemélet vagy Habermas kommunikatív cselekvésemélete is sokat foglalkozik az interszubjektivitással. Joas szerint azonban Mead az, aki a legkövetkezetesebben próbálkozott a társadalmi cselekvés nem-individualista cselekvésben eleve feltételezett és individuális cselekvésekre nem redukálható szocialitásnak a felfedezésével (278. l.). Joas ezzel kapcsolatban hivatkozik Mead egy kiadatlan kéziratára, amelyben a nyelv előtti, testi kommunikáció problémájával foglalkozik (magától értetődően az anya és gyermek kapcsolatában). Ez az „eszlódleges” szocialitás, amely szorosan kapcsolódik a testiség problémájához, már sokkal ritkábban fordul elő a társadalomelméletben.

Elmélete kidolgozása során Joas nem kerülheti meg a szocialitás kérdésének a felvetését: ha ugyanis a szocialitás problémáját elsődlegesen a szerepelvárások kölcsönössége (Parsons) vagy a nyelv mint interakció (Habermas) szintjén ragadná meg, akarva-nem-akarva a karteziánus dualizmusok rabja maradna. Ahhoz tehát, hogy e csapdákat kikerülje, a szocialitásnak is meg kell találnia a „primér” formáit. Hogy visszatérjen a munka marxi metaforájához (amely a munkamegosztás fogalmával kínált egyfajta megoldást e problémára) Joas számára nem járható út. Mead e vonatkozásában töredékes megjegyzésein túl Joas a szocialitás „düonizikus” alapjait keresi — s e tekintetben az alapvető szociológiai „elmélet” mindmáig Durkheim fejtegetése az „effervescence collective”-ról: a kollektív rítusok (az ausztrál intichiuma, a korrobori)

során történik meg a kollektivitás újraélesztése az énhatárok ideiglenes feloldódása révén, egyben Durkheim ezzel magyarázza az intézmények és a kollektív hiedelmek keletkezését is. Durkheim impresszív szövege nem feledtetheti, hogy egyrészt nála több elméleti állítás hallgatólagos összeolvasztásáról van szó, másrészt az egyes állítások elméleti érvényessége is enyhén szólva kérdéses. Durkheim fejtegetései (Mead vázlatai mellett) legfeljebb annyit jelezhetnek, hogy a primér szocialitás nem álprobléma. A probléma kielégítő elméleti felvázolásához nem adnak elegendő segítséget.

Látható, hogy cselekvésemlélete felvázolása során Joasnak egyre több nehézséggel kell megküzdenie, s egyre nehezebb tartalmas állításokhoz eljutnia, mert egyre kevesebb és töredékesebb anyag áll a rendelkezésére. Ugyanakkor az intencionalitás hagyományos felfogásának a kritikája megkívánja a cselekvésemlélet eme „sötétebb” régióinak a feltárását: az intencionalitás problémájában rejlő „magátólértetődő” kar-teziánus dualizmus csak akkor haladható meg, ha a testiség kérdését az elmélet nem teszi zárójelbe, ezt viszont csak akkor oldhatja fel hihető módon, ha a társiasságnak is tud új, a hagyományos interszubjektivitást módosító értelmet adni.

A könyv lezáratlan, mert több lényeges elméleti probléma tekintetében csak pragmatikus kijelentésekre juthat. A 4. fejezet persze lezárja a fejtegetéseket, de csak irodalmi értelemben: Joas e részben olyan makroszociológiai problémákat tekint át, amelyek elemzésébe egy igényes, az ismertett értelemben „kreatív” cselekvésemlélet értelmes módon bele tudna szólni. Ilyen a kollektív cselekvés elmélete (ahol a chicagói hagyományt folytató szerzők és A. Touraine munkáit emeli ki), a társadalomkonstitúciós elmélet és a „kockázattársadalom” körüli viták, vagy a posztmodern kérdése. Ezeknek a fejezeteknek már függelék jellege van: rendkívül tanulságosak, tele gondolatébresztő megjegyzésekkel, de az első három fejezetben, egyre emelkedő elméleti színvonalon és egyre merészebben kifejtett gondolatokat nem tudják tovább vinni, a 3. fejezet végén ágaskodó kérdőjeleket nem tudják feloldani. Ez egy következő könyv dolga lesz.

Jegyzetek

¹ Német nyelvterületen az Axel Honneth és Hans Joas által szerkesztett *Kommunikatives Handeln* című kötetben (Frankfurt a. M., 1986) jelentkeztek. A kötet szerzői azóta sorra adják ki már nem polemikus, hanem koncepciójukat monografikusan kifejtő műveiket: Johann P. Arnason: *Praxis und Interpretation*, Frankfurt a. M. 1988, Hans-Peter Krüger: *Kritik der kommunikativen Vernunft*, Berlin, 1990, Axel Honneth: *Kampf um Anerkennung*, Frankfurt a. M. 1992 és a jelen ismertetés tárgyát képező könyv.

² Lásd elsősorban nagysikerű Mead-életrajzát: *Praktische Intersubjektivität. Die Entwicklung des Denkens von G. H. Mead*. Frankfurt a. M. 1980 (angolul: *G. H. Mead A Contemporary Re-examination of his Thought*. Cambridge, 1985), valamint az ismeretett könyvvel egyidőben megjelent tanulmánygyűjteményét: *Pragmatismus und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt a. M.

